

УДК 796.41.01(091)(477.7)

DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863.5/29.209697>

Світлана СТЕПАНЮК,

orcid.org/0000-0002-6035-3575

кандидат наук з фізичного виховання і спорту, доцент,
доцент кафедри теорії та методики фізичного виховання
Херсонського державного університету
(Херсон, Україна) svitlanastepanuk1@gmail.com

Сергій ГОЛЯКА,

orcid.org/0000-0001-6805-584X

кандидат біологічних наук, доцент,
доцент кафедри медико-біологічних основ фізичного виховання та спорту
Херсонського державного університету
(Херсон, Україна) s.golyaka@ukr.net

Віра ТКАЧУК,

orcid.org/0000-0003-4535-4788

кандидат педагогічних наук, викладач
Івано-Франківського коледжу фізичного виховання
Національного університету фізичного виховання і спорту України
(Івано-Франківськ, Україна) viratk@ukr.net

ЖИТТЄВИЙ ТА СПОРТИВНИЙ ШЛЯХ ЛЕГЕНДИ УКРАЇНСЬКОГО СПОРТУ ЛАРИСИ ЛАТИНІНОЇ

Стаття присвячена 85-ій річниці з дня народження легенди світового спорту ХХ століття Лариси Семєнівни Латиніної. Мета – проаналізувати життя та діяльність дев'ятиразової чемпіонки Олімпійських ігор зі спортивної гімнастики Лариси Латиніної.

Херсонська земля подарувала людству цілу плеяду видатних спортсменів. Початок 50-х років ХХ ст. став часом виходу херсонців на міжнародний рівень. Серед імен, золотом вписаних в історію Олімпійських ігор, є і наші земляки – триразовий Олімпійський чемпіон з веслування на байдарках і каное Сергій Чухрай, дворазові переможці ігор: з легкої атлетики – Валерій Борзов та спортивної гімнастики – Тетяна Лисенко. Олімпійські чемпіони: веслувальники Сергій Пострехін та Інна Осипенко-Радомська, гандболіст Сергій Бебешко і баскетболіст Валерій Гоборов, стрибун на батуті Юрій Нікітін. Абсолютний рекорд належить нашій уславленій землячці, дев'ятиразовій олімпійській чемпіонці, восьмиразовій чемпіонці світу, семиразовій чемпіонці Європи зі спортивної гімнастики, легенді світового спорту Ларисі Латиніній – 18 олімпійських медалей, з яких 9 золотих. Саме вона вписала найяскравішу сторінку в історії не лише радянської гімнастики, а й усього світу.

За видатні заслуги в 1991 році їй вручено срібний орден Міжнародного олімпійського комітету. “Дитяча” гілка ЮНЕСКО – ЮНІСЕФ нагородила Латиніну “Золотим камертоном”. Її ім'я внесено в унікальний список спортсменів у Нью-Йорку – “Хол Олімпійської слави”. У 2000 році на Олімпійському балу в номінації “Кращі спортсмени ХХ століття” вона включена до десятки, а за опитуванням провідних світових спортивних журналістів Латиніна була названа серед 25 видатних спортсменів століття.

Ім'я української гімнастки за видатні спортивні результати внесене до Книги рекордів Гіннеса у трьох номінаціях. Зірка на честь Лариси Латиніної закладена у Києві на майдані Незалежності. У дні святкування свого 70-річчя вона отримала незвичайний подарунок з рук космонавта Германа Титова – сертифікат, згідно з яким одна із зірок у сузір'ї Козерога носить її ім'я. У 2000 році їй присвоєно звання “Почесного громадянина міста Херсона”.

Ключові слова: спорт, гімнастика, Олімпійські ігри, перемога.

Svetlana STEPANYUK,

orcid.org/0000-0002-6035-3575

Candidate of Physical Training and Sport Sciences, Associate Professor,
Associate Professor of the Department of Theory and Methods
of Physical Education
of Kherson State University
(Kherson, Ukraine) svitlanastepanuk1@gmail.com

Serhii HOLIAKA,*orcid.org/0000-0001-6805-584X*

*Candidate of Biological Sciences, Associate Professor,
Associate Professor of the Department of Medical Biological Fundamentals
of Physical Education and Sports
of Kherson State University
(Kherson, Ukraine) s.golyaka@ukr.net*

Vera TKACHUK,*orcid.org/0000-0003-4535-4788*

*Candidate of Pedagogical Sciences, Teacher
of Ivano-Frankivsk College of Physical Education of National University
of Physical Education and Sport of Ukraine
(Ivano-Frankivsk, Ukraine) viratk@ukr.net*

LIFE EXPERIENCE AND SPORTING CAREER OF THE UKRAINIAN SPORT LEGEND LARYSA LATYNINA

The article is dedicated to the 85th anniversary of the birth of the 20th century world sport legend Larysa Semenivna Latynina. The objective is to analyze the life and work of the nine-time Olympic gold medalist in artistic gymnastics Larysa Latynina.

Kherson land presented to humanity a whole galaxy of outstanding athletes. Early 50's of the twentieth century it was the time when Kherson athletes appeared at the international arena. Among the outstanding sportsmen in the history of the Olympic Games there are our countrymen three-time Olympic kayak and canoe champion Sergey Chukhray, two-time winners of the Games Valery Borzov (track and field athletics) and Tatiana Lysenko (gymnastics), Olympic champions Sergey Postrekhin and Inna Osipenko-Radomskaia (rowing), Sergei Bebesko (handball) and Valery Goborov (basketball), Yuri Nikitin (trampoline).

An absolute record belongs to our prominent countrywoman, nine-time Olympic champion, eight-time world champion, seven-time European champion, world sport legend gymnast Larysa Latynina – 18 Olympic medals, 9 of which gold. It was she, who wrote the most outstanding page in the history of not only soviet gymnastics, but of the world one.

In 1991 she was awarded the silver medal of the International Olympic Committee. Larysa Latynina was awarded with a Golden Tuning fork by UNESCO – UNICEF. Her name is in the Olympic Hall of Fame in New York. In 2000, she was included in the top ten in the nomination “The best athletes of the twentieth century” at the Olympic Ball and according to the world's leading sports journalists poll Latynina was named among the 25 outstanding athletes of the century.

The name of Ukrainian gymnast Larysa Latynina is recorded into Guinness Book in three nominations for her outstanding sports achievements. Larysa Latynina star of honor is in the Independence Square in Kiev. When celebrating her 70th birthday, she received an unusual gift from a spaceman Herman Titov, a certificate whereby one of the Capricorn constellation stars is named in her honor. In 2000 she was awarded the title of Kherson Honorary Citizen.

Key words: *sport, gymnastics, Olympics, victory.*

Постановка проблеми. Українському спортивному руху є чим пишатися. Десятки медалей різного гатунку на Іграх Олімпіад та чемпіонатах світу і Європи, встановлення світових рекордів – це досягнення наших спортсменів. Своїми перемогами вони захоплюють уболівальників на всіх континентах і зміцнюють міжнародний авторитет України (Карасевич, 2017: 3).

Початок 50-х років ХХ ст. став часом виходу херсонців на міжнародний рівень. Назвемо такі прізвища, як: Іван Сотніков, Лариса Латиніна, Валерій Борзов, Сергій Чухрай, Сергій Пострехін, Олена Вечерок, Олександр Береш, Юрій Нікітін та інші. Всім їм вдалося досягти вагомих спортивних результатів (Попова, 2013: 37; Степанюк, 2017: 279).

Абсолютний рекорд належить нашій уславленій землячці, дев'ятиразовій олімпійській чемпі-

онці, восьмиразовій чемпіонці світу, семиразовій чемпіонці Європи зі спортивної гімнастики, легенді світового спорту Ларисі Латиніній, яка відсвяткувала своє 85-річчя. Саме вона стала найяскравішою зіркою в історії не лише радянської гімнастики, а й усього світу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Серед наукових досліджень сучасної вітчизняної історії окреслюється тенденція до ґрунтовного аналізу тем, пов'язаних з історичним розвитком окремих українських територій, з розвитком окремих галузей суспільного життя, зі зверненням до творчої спадщини раніше забутих імен, з переосмисленням окремих історичних періодів (Вацеба, 1997: 232).

Досліджуючи цю тему, опрацьовано велику кількість документів, різних історичних джерел.

Такий підхід вказує також і на можливість подальшого, цілеспрямованого пошуку нових історичних свідчень.

Окремі історичні аспекти розвитку фізичної культури і спорту в Україні досліджували вітчизняні науковці: М. Булатова, С. Бубка, В. Платонов (2012), С. Гуськов (2000), С. Степанюк, О. Гречанюк, (2006), Н. Пангелова (2007), С. Карасевич (2017) та ін. учені. Питання, які стосуються розвитку фізичної культури на Херсонщині, відображаються у працях фахівців-істориків О. Крупіци, Є. Сінкевича, А. Григор'єва.

Мета дослідження – проаналізувати життя та діяльність дев'ятиразової чемпіонки Олімпійських ігор зі спортивної гімнастики Лариси Латиніної.

Для розв'язання поставлених завдань використовувалися такі **методи** дослідження: 1. Теоретичний аналіз та узагальнення даних літературних джерел та засобів масової інформації. 2. Системно-структурний аналіз.

Виклад основного матеріалу. Народилася майбутня зірка 27 грудня 1934 року на Херсонщині в с. Новомиколаївка Скадовського району. З дитинства мріяла про балет і сцену Великого театру (Сагайдаков, 2005: 13).

Навчалася у Херсонській середній школі № 14, де займалася у хореографічному гуртку. У гімнастику прийшла у п'ятому класі (Андреев, 2010: 14; Попова, 2013: 37).

Перший тренер Латиніної Михайло Опанасович Сотниченко наполегливо радив покинути заняття хореографією, аби та не заважала заняттям спортом (Латиніна, 1958: 135). Відтоді гімнастика стала сенсом життя юної Лариси.

Вартує також наголосити на тому, що у 1950 році Дирій стала першорозрядницею і у складі збірної команди школярів України взяла участь у всесоюзній першості у м. Казань. Проте на цих змаганнях виступила невдало. Отримала нуль на поперечині і довго плакала наодинці. Саме тоді Лариса засвоїла одне тверде правило: смійся з усіма, плач наодинці (Латиніна, 1979: 276).

Отже, підкреслимо, що після Казані Латиніна тренується з подвійною енергією і вже в 9-му класі стає першим майстром спорту СРСР у своєму рідному місті (Латиніна, 2008: 48).

У 1953 році Лариса закінчує школу із золотою медаллю і збирається їхати до Києва, аби вступити до політехнічного інституту. Саме в цей час з Москви їй присилають виклик на всесоюзний збір у Братцево, де готується збірна команда колишнього СРСР до Всесвітнього фестивалю молоді та студентів, який мав відбутися в Бухаресті. З гід-

ністю вона проходить змагання і її включають до олімпійської збірної. У столиці Румунії Латиніна виграє перші в своїй спортивній кар'єрі золоті медалі на змаганнях міжнародного масштабу (Сагайдаков, 2005: 13).

При цьому варто зазначити, що, ставши студенткою електротехнічного факультету політехнічного інституту, Лариса продовжує тренування під керівництвом заслуженого тренера СРСР Олександра Мішакова.

Однак спорт вимагав усе більшої уваги. З простого захоплення він переріс у справу життя. Тоді вона переходить вчитися до інституту фізичної культури, аби пов'язати своє життя зі спортом.

У 1954 році в Римі стартувала тринадцята першість світу, а для радянських гімнасток вона була першою. Після першого дня змагань усі прочитали у вечірніх газетах: «Радянські гімнастки спокійні, холоднокровні, володіють прекрасним стилем і мають безумовну перевагу перед суперницями у виконанні вправ з обов'язкової програми». Пізніше в перекладі статті відомого німецького гімнаста Г. Дікхута були й такі рядки: «Те, що продемонструвала нам юна Лариса Дирій, ми бачимо дуже рідко... Це була чистісінька акробатична робота, в якій виявилася і відмінна балетна школа, і чудове музичне відчуття, що забезпечує гармонію в складних вправах» (Латиніна, 1958: 135). Тоді збірна колишнього СРСР здобула перше місце, а Лариса Латиніна в її складі отримала першу золоту медаль чемпіонки світу. Цей здобуток став надзвичайно показовим.

Разом із тим у березні 1956 року Лариса виграє в Києві великі міжнародні змагання в багатоборстві на трьох снарядах.

Незважаючи на чималі досягнення інших спортсменок, у травні цього ж року в Баку Л. Латиніна виграє Кубок колишнього СРСР, а пізніше чемпіонат СРСР.

Вартує також наголосити на успіхах ще кількох перспективних спортсменок. Третього грудня 1956 року команда колишнього СРСР у складі П. Астахової, Л. Калініної, Л. Латиніної, Т. Маніної, С. Муратової та Л. Єгорової вийшла на олімпійський килим Мельбурна. Всі спортсменки були дебютантками Ігор Олімпіади. Отже, рівновага на колоді. Здавалося, не півтори хвилини, а півтори години пройшло, поки Лариса не зіскочила з колоди. Ось і оцінка. Вона не встигає ще прийняти її, але розуміє з реакції глядачів – перемога (Андреев, 2010: 14; Волошин, 2007: 448).

Відзначимо також, що у 1957 році Лариса Латиніна виграє Кубок Європи, перемагаючи у всіх чотирьох вправах.

Є в житті жінки моменти, перед якими відступає магія спорту. Відступає все. Латиніна чекає дитину. «Здається, я тільки що увійшла сюди, в біло-зелений будинок клініки на бульварі Тараса Шевченка. Навпроти мене спокійний сивий професор» (Латиніна, 1979: 276).

Порадившись з професором, Латиніна, нікому не сказавши ні слова, в липні виступає на першості світу.

Зауважимо, що до свого титулу абсолютної чемпіонки Олімпійських ігор Лариса Латиніна додає титул абсолютної чемпіонки світу. Щасливе обличчя Олександра Семеновича Мішакова – днем раніше абсолютним чемпіоном світу став Борис Шахлін. Два абсолютні чемпіони світу – учні одного тренера – такого ще не було у світовій гімнастиці (Сагайдаков, 2005: 13).

Професор мав рацію: Танюшка народилася здоровою, рухливою дівчинкою. Минуло десять днів після її народження, Латиніній виповнилося 24 роки. Вона була щасливою мамою (Латиніна, 1979: 276).

1958 року Латиніна закінчила інститут і готувалася до II Спартакіади народів СРСР. Саме зараз вона повертається до великого спорту. Важко, болісно, але повертається.

Римська Олімпіада відзначена найгострішим суперництвом між двома видатними радянськими гімнастками – Ларисою Латиніною та Поліною Астаховою (Федоренко, 2000: 192).

Тим часом Борис Шахлін здобув черговий титул абсолютного олімпійського чемпіона зі спортивної гімнастики.

«Півтори хвилини музики, так само, як і дев'яносто секунд рухів, напевно, мало для того, щоб залишити дуже глибоке враження. І все ж, злиті разом, вони можуть багато чого сказати. У ці миті все залежить від тебе. Не думай про те, як пройти діагональ і вийти в стійку, не втрачай останні хвилини на те, щоб повторити фляки. Думай про одне: як краще донести все, що хочеш сказати своїми рухами, чому служить кожен з них» (Латиніна, 1979: 276).

Тоді в Римі вона знала це. Їй дуже хотілося, щоб ці вільні вправи стали подією не тільки для неї. Вона почала і закінчила їх на одному диханні (Сагайдаков, 2005: 13).

Як сказав один уболівальник того вечора: адже це було феноменально. Медалі сипалися на вас з неба, як у хороший зорепад.

– Ні, пане, – відповіла я, – кожному медаль ми дістаємо з неба самі. У кожного свої зірки (Латиніна, 1979: 276).

1964 рік – Олімпійські ігри в Токіо. «Таймс» писала в ті дні про вільні вправи радянських гімнасток: «У житті кожної людини буває кілька

моментів такої краси, яка викликає сльози і утруднення в грудях. Це може бути захід у горах, картина, який-небудь музичний уривок, це може бути один з тих рідкісних моментів, коли спорт раптово стає формою мистецтва».

Один такий момент всі відчули тут, у Токіо, коли Латиніна зачарувала своїми вільними вправами. У цей момент вона була не просто чудовою гімнасткою. Вона була втіленням молодості, краси і блиску (Карасевич, 2017: 4).

І до сьогоднішнього дня Лариса Латиніна залишається єдиною гімнасткою, якій вдалося виграти золоті медалі у вільних вправах на трьох Олімпіадах поспіль – у Мельбурні (1956), у Римі (1960) і в Токіо (1964) і єдиною за всю історію Олімпійських ігор володаркою 18 олімпійських медалей, 9 з яких – золоті.

У 1966 році Лариса Латиніна завершила кар'єру гімнастки, а вже в наступному році стала старшим тренером збірної команди колишнього СРСР, яким працювала до 1977 року. Під її керівництвом команда тричі виграла олімпійські золоті медалі: у 1968, 1972 та 1976 роках.

На московській Олімпіаді 1980 року відповідала за організацію змагань з гімнастики (Карасевич, 2017: 388).

Лариса Семенівна є автором низки книг: «Солнечная молодость» (1958 р.), «Как зовут эту девочку» (1974 р.), «Рівновага» (1975 р.), «Гімнастика крізь роки» (1977 р.), «Команда» (1977 р.). Л. С. Латиніна – заслужений майстер спорту (1957), заслужений тренер СРСР (1969), заслужений працівник фізичної культури Російської Федерації (1997). Нагороджена орденом Леніна (1957 р.), орденом Дружби народів (1980), трьома орденами «Знак Пошани» (1960, 1965, 1972 рр.) і орденом Пошани (2000 р.) та орденом княгині Ольги III ступеня (2002) (Попова, 2013: 37).

За видатні заслуги в 1991 році їй вручено срібний орден Міжнародного олімпійського комітету. «Дитяча» гілка ЮНЕСКО – ЮНІСЕФ нагородила Латиніну «Золотим камертоном». Її ім'я внесено в унікальний список спортсменів у Нью-Йорку – «Хол Олімпійської слави». У 2000 році на Олімпійському балу в номінації «Кращі спортсмени XX століття» вона включена до десятки, а за опитуванням провідних світових спортивних журналістів Латиніна була названа серед 25 видатних спортсменів століття.

Ім'я Лариси Семенівни за видатні спортивні досягнення внесене у трьох номінаціях до Книги рекордів Гіннеса. На честь Лариси Латиніної у Києві на майдані Незалежності закладена Зірка. У день святкування свого 70-річчя з рук космо-

навта Германа Титова вона отримала незвичайний подарунок – сертифікат, згідно з яким одна із зірок у сузір'ї Козерога носить її ім'я. У 2000 році їй присвоєне звання “Почесного громадянина міста Херсона” (Попова, 2013: 37).

Висновки. Підсумовуючи все вищевикладене, підкреслимо, що, зважаючи на значимість здобутків дев'ятиразової чемпіонки Олімпійських ігор зі спортивної гімнастики Лариси Латиніної, потребують активної пропаганди її досягнення, розміщення відповідних фотозображень на білбордах, сітілайтах; організації серії тематичних теле- та радіопрограм тощо.

Іронічна Лариса Семенівна любить називати себе «бабусею радянської гімнастики». Однак її погляди на соціальну роль спорту, розвиток

гімнастики сьогодні дають право назвати Латиніну творцем прекрасного світу рухів. Її життєве кредо – ніколи не втрачати рівноваги стало гаслом для багатьох херсонців. Хотілося б побажати Ларисі Семенівні величезного здоров'я, а нам всім – побачити ще одну «Латиніну» на олімпійському п'єдесталі пошани.

Перспективи подальших досліджень. Перспективи подальших наукових розвідок у цьому напрямі очевидні й мають широке поле для дослідників, зокрема тих, які вивчають історію окремих видів спорту, історію розвитку спорту в окремих регіонах України, діяльність провідних діячів фізкультурно-спортивного руху, міжнародний досвід істориків фізичної культури і спорту.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андреев А. Ларисе Латыниной – 75 лет. *СВ Гривна*, 2010. № 4. С. 14.
2. Андреев А. Тренер самой титулованной гимнастки. *Таврийский край*. 2008. 24 квіт. С. 17.
3. Ващеба О. М. Нариси з історії західноукраїнського спортивного руху. Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 1997. 232 с.
4. Волошин А. П. На олімпійській хвилі. Київ : «МП Леся», 2007. 448 с.
5. Дяченко С. Кем гордится Херсон. *Новый фаворит*. 2005. Сент. С. 4–5.
6. Золоті сторінки олімпійського спорту України (1894–2000) / За ред. І. Н. Федоренка. Київ : Олімпійська література, 2000. 192 с.
7. Крупица А. «Золотая ласточка» Херсонщины. *Гривна*. 2008. № 21. С. 38.
8. Латиніна Л. Сонячна молодість. Київ : Молодість, 1958. 135 с.
9. Латиніна Лариса Семенівна. Знаменні і пам'ятні дати Херсонщини на 2009 рік. Херсон. обл. універс. наук. б-ка ім. Олесь Гончара. Херсон, 2008. С. 48.
10. Латынина Л. Равновесие. Киев : Молодая гвардия, 1979. 276 с.
11. Легенди українського спорту : навчальний посібник. Книга перша / укл.: С. А. Карасевич, М. П. Карасевич. Умань : ВПЦ «Візаві», 2017. Кн. 1. С. 3–4.
12. Олімпійська гордість Херсонщини : бібліографічний довідник / Упр. культури обл. держ. адмін.; обл. б-ка для юнацтва ім. Б. Лавренюва; уклад. Н. О. Попова; ред. С. Д. Коваль.; кер. проекту Г. І. Тютюн. Херсон, 2013. 37 с.: іл. (Видавні краєзнавчі; вип. 3).
13. Сагайдаков А. Наша знаменитая землячка. *Херсон. вісник*. 2005. № 5. 3 лют. С. 13.
14. Скороход А. Звезды не гаснут. *Гривна*. 2004. 17–24 июня. С. 19.
15. Участь студентів факультету фізичного виховання та спорту Херсонського державного університету в Олімпійських іграх / С. Степанюк, В. Коваль, Т. Ектова. *Стратегічне управління розвитком фізичної культури і спорту* : зб. матеріалів IV регіональної наук.-практ. інтер.-конф. з міжнародною участю, м. Харків, 26–28 квітня 2017 р. / Департамент у справах молод. та спорту ХОДА ; Департамент спорт. іміджевих проєктів та маркетингу ХМР; Департамент у спр. сім'ї, молоді та спорту ХМР; Харків. держ. академія фіз. культ.; каф. менедж. фіз. культури. Харків : ХДАФК, 2017. С. 279–283.

REFERENCES

1. Andreev A. Larise Latyninoy – 75 let [Larisa Latynina – 75 years old] *SV Grivna*, 2010. No. 4. P. 14 [in Russian].
2. Andreev A. Trener samoj titulovannoj gimnastki [The coach of the most titled gymnast]. *Tavrijskij kraj*. 2008. 24 kvit. P. 17 [in Russian].
3. Vatsheba O. M. Narysy z istorii zakhidnoukrainskoho sportyvnoho rukhu [Essays on the History of the Western Ukrainian Sports Movement]. Ivano-Frankivsk: Lileia-NV, 1997. 232 p. [in Ukrainian].
4. Dyachenko S. Kem gorditsya Herson [Who is Kherson proud of]. *Novyj favorit*. 2005. Sent. Pp. 4–5 [in Russian].
5. Voloshyn A. P. Na olimpiiskii khvyli. [On the Olympic wave]. Kyiv: “MP Lesia”, 2007. 448 p. [in Ukrainian].
6. Krupica A. “Zolotaya lastochka” Hersonshiny [“Golden Swallow” of Kherson region]. *Grivna*. 2008. No. 21. P. 38 [in Russian].
7. Latynina L. Soniachna molodist. [Sunny youth]. Kyiv: Molodist, 1958. 135 p. [in Ukrainian].
8. Latynina Larysa Semenivna [Latynina Larisa Semenovna]. Znamenni i pamiatni daty Khersonshchyny na 2009 rik / Kherson. obl. univers. nauk. b-ka im. Olesia Honchara. Kherson, 2008. P. 48 [in Ukrainian].
9. Latynina L. Ravnovesie. [Balance]. Kyiv: Molodaya gvavrdiya, 1979. 276 p. [in Russian].
10. Lehendy ukrainskoho sportu: navchaljniy posibnyk. [Legends of Ukrainian sport: textbook manual] Knyha persha / ukl.: S. A. Karasievych, M. P. Karasievych. Uman: VPTs “Vizavi”, 2017. Kn. 1. Pp. 3–4 [in Ukrainian].

11. Olimpiiska hordist Khersonshchyny : bibliographichniy dovidnyk [Olympic pride of the Kherson region: bibliography directory] / Upr. kultury obl. derzh. admin.; Obl. b-ka dlia yunatstva im. B. Lavrenova; uklad. N. O. Popova; red. S. D. Koval.; ker. proektu H. I. Tiutiun. Kherson, 2013. 37 p.: il. (Vydatni kraiany; vyp. 3). [in Ukrainian].
12. Sagajdakov A. Nasha znamenitaya zemlyachka [Our famous countrywoman]. Herson. visnik. 2005. No. 5. 3 lyut. P.13 [in Russian].
13. Skorohod A. Zvezdy ne gasnut [Stars don't go out]. Grivna. 2004. 17–24 iyunya. P. 19 [in Russian].
14. Uchast studentiv fakultetu fizychnoho vykhovannia ta sportu Khersonskoho derzhavnoho universytetu v Olimpiiskykh ihrakh [The fate of students in the Faculty of Physical Witnessing and Sports of the Kherson State University in Olympic Games] / S. Stepaniuk, V. Koval, T. Ektova. Stratehichne upravlinnia rozvytkom fizychnoi kultury i sportu: zb. materialiv IV rehionalnoi nauk.-prakt. inter.-konf. z mizhnarodnoiu uchastiu, m. Kharkiv, 26–28 kvitnia 2017 r. / Departament u spravakh molod. ta sportu KhODA ; Departament sport. imidzhevykh proektiv ta marketynhu KhMR; Departament u spr. sim'i, molodi ta sportu KhMR; Kharkiv. derzh. akademiia fiz. kult.; kaf. menedzh. fiz. kultury. Kharkiv: KhDAFK, 2017. Pp. 279–283 [in Ukrainian].